

COLEGIUL NOUA EUROPĂ

ISTORIA RECENTĂ ÎN EUROPA

*OBIECTE DE STUDIU, SURSE,
METODE*

Lucrările simpozionului internațional
organizat de Colegiul Noua Europă

București, 7 - 8 aprilie, 2000

Seria de publicații RELINK

Copyright © 2002 – New Europe College

ISBN 973-85697-0-2

Istorie contemporană și istorie recentă în România

FLORIN ȚURCANU

În România istoria contemporană s-a constituit ca un domeniu de studiu distinct în perioada comunistă. În anii '50 periodizarea și conținutul acestui domeniu au reflectat puternica presiune exercitată de modelul sovietic, conform căruia istoria contemporană universală era inaugurată de Revoluția bolșevică, fiind centrată, esențialmente, pe expansiunea mondială a comunismului. La mijlocul anilor '50, de pildă, cursul de istorie contemporană a României de la Facultatea de Istorie a Universității din București începea cu anul 1917¹, deși acesta nu adusese în istoria țării vreun eveniment fondator. Ideologul-șef, care a vegheat între 1947-1958 la păstrarea purității ideologice a producției istoriografice, Mihail Roller, apăra chiar ideea de a plasa începuturile istoriei contemporane a României la 23 august 1944, pentru a face să coincidă cât mai bine această perioadă a istoriei țării cu aceea a regimului comunist². În afara Institutului de Istorie patronat de Academia Română exista, în anii '50 o întregă rețea de instituții – Institutul de istorie al PMR, Institutul de Științe Sociale de pe lângă Comitetul Central al PMR, Școala Superioară de Partid „Ștefan Gheorghiu”, etc.

¹ Țugu, Pavel, *Istoria și limba română în vremea lui Gheorghiu-Dej*, București, Ed. Ion Cristoiu, p. 133.

² *Idem*, p. 88.

– prin intermediul cărora ideologia oficială trebuia să-și asigure monopolul interpretării istoriei contemporane a României.

Spre sfârșitul guvernării lui Gheorghiu-Dej s-a răspândit în rândul istoricilor tendința de a propune anul 1918 ca început al istoriei contemporane a țării. Acesta nu era semnul unei emancipări a studiilor de istorie contemporană de sub dominația ideologică a Partidului Comunist. Valoarea propriu-zis euristică a acestei date nu putea fi pusă, în condițiile de atunci, înaintea valorii sale simbolice, singura care interesa factorii de decizie politică. Tendința către o nouă periodizare participa la fenomenul mai larg de „renaționalizare” progresivă a istoriei României sub controlul și în beneficiul partidului unic. În perioada regimului Ceaușescu, deși debuta cu 1 Decembrie 1918, istoria contemporană a României se desfășura tot în direcția „obiectivă” a instaurării și consolidării comunismului. „Naționalizarea” istoriei Partidului Comunist, mai ales a perioadei 1921-1945, prin situarea acesteia în descendența firească a unei istorii românești ce începea înainte de era creștină, a reprezentat axa „studiilor” de istorie contemporană de la sfârșitul anilor '70 și până la căderea lui Ceaușescu ³.

Complet supusă, prin practicile ei, stalinismului și, apoi, național-comunismului, istoria contemporană a României a existat, până în 1989 ca un instrument ideologic, mai grosolan sau mai subtil, și nu ca un domeniu de cercetare demn de acest nume. Accesul extrem de selectiv la documentele de arhivă și la presa scrisă din perioadele mai vechi era însoțit de cenzura și de autocenzura ideologică. Spre deosebire de studiul istoriei antice, medievale sau moderne, care trecuse printr-un proces de profesionalizare începând din secolul al XIX-lea, studiul istoriei contemporane nu a atins un nivel de

³ V. Considerațiile lui Lucian Boia în *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1997, p. 76.

profesionalizare care să-i confere credibilitate și respectabilitate în lumea intelectuală. În perioada comunistă istoria contemporană nu putea nici visa să fie reprezentată de istorici având valoarea lui Emil Condurachi, Ion Nestor, Petre P. Panaitescu sau David Prodan. Pe de altă parte, puținele studii utilizabile, unele chiar remarcabile, consacrate istoriei contemporane a României înainte de 1989, au aparținut unor istorici străini precum Eugen Weber, Nagy-Talavera, Armin Heinen sau Francisco Veiga. Moștenirea pe care „istoria contemporană a României” practică în stilul „epocii Ceaușescu” a transmis-o, mult prea ușor, după 1989, este aceea a unei subordonări dublate de fascinație în fața autorității politice și a unei inerții originare în privința problematicii istoriografice, a surselor și a metodelor.

Cu toate că după 1989 importanța istoriografică a distincției cronologice între epocile modernă și contemporană s-a atenuat, valoarea simbolică a momentului 1918 s-a păstrat. Acesta este unul dintre principalele motive pentru care periodizarea istoriei contemporane a României nu a fost serios repusă în discuție în ultimul deceniu și nu va fi, foarte probabil, nici în viitorul previzibil. Din acest punct de vedere, 1918 reprezintă echivalentul românesc al anului 1789 care inaugurează istoria contemporană a Franței.

Locul pe care și l-a câștigat în memoria românilor perioada comunistă precum și numeroasele probleme de ordin istoric pe care această epocă le ridică împing deja către realizarea unui nou decupaj în chiar interiorul istoriei contemporane a țării. Acest nou decupaj nu presupune, însă, simpla revalorizare a unei borne cronologice, de pildă a anului 1945. El ar trebui să circumscrie raporturile pe care prezentul postcomunist le întreține cu ceea ce am putea numi un „trecut activ”, un trecut a cărui proximitate nu este doar cronologică, ci se exprimă mai ales prin integrarea sa în dezbaterile și chiar în confruntările

actualității. „Trecutul activ” nu coincide, așadar, cu ansamblul nediferențiat al memoriei colective a ultimelor decenii. El privilegiază anumite perioade, evenimente, personalități. Acumularea în ultimul deceniu a volumelor, articolelor și emisiunilor televizate referitoare la anii 1930-1960 sunt un indiciu cu privire la intervalul de timp în care se situează, astăzi, centrul de greutate al „trecutului activ” în România.

Ceea ce am putea numi „istoria recentă” a României rămâne, din punct de vedere cronologic, o parte a istoriei contemporane a țării. Centrată, însă, pe un „trecut activ”, ea poate să devină un domeniu distinct de studiu, cu o problematică specifică. Perioada comunistă se găsește în inima acestei istorii recente, tot așa cum regimul nazist este, în Germania, pivotul pentru „Zeitgeschichte”, iar dictatura lui Franco este epoca pe care se construiește, în Spania, „istoria timpului prezent”⁴. În România zilelor noastre domeniul trecutului activ depășește, însă, limitele cronologice ale regimului comunist. Din acest motiv, dar și din rațiuni documentare și tematice, „istoria recentă” a României nu se poate suprapune strict anilor 1945-1989. Inceputurile sale ar putea fi marcate nu de un eveniment inaugural, ci de o perioadă, cea a anilor '30.

Un prim motiv pentru alegerea acestei perioade l-ar reprezenta faptul că anii '30 fac încă parte dintr-o istorie cu martori⁵. Acest lucru era și mai evident în primii ani de după

⁴ Mercedes Villanova – « L'histoire du temps présent en Espagne », în « *Ecrire l'histoire du temps présent* », Paris, CNRS Editions, p. 89.

⁵ Pentru Danièle Voldman, Henri Rousso și alți reprezentanți ai domeniului cunoscut în Franța ca „histoire du temps présent”, importanța surselor orale este definitorie pentru a caracteriza acest teren distinct de cercetare în interiorul istoriei contemporane a Franței. V. Danièle Voldman – « La place des mots, le poids des témoins » și Henri Rousso – « La mémoire n'est plus ce qu'elle était », în « *Ecrire l'histoire du temps présent* », Paris, CNRS Editions, 1993.

1989. O limită cronologică superioară stabilită conform acestui criteriu este, evident, o limită mobilă. Prin însăși mișcarea ei, aceasta asigură, în permanență, una dintre legăturile esențiale care leagă prezentul de trecutul apropiat. Importanța surselor orale pentru istoria trecutului apropiat nu mai are nevoie să fie demonstrată. În perioada comunistă deficitul de informație fiabilă în legătură cu acest trecut îngăduise transmiterii orale a memoriei să joace un rol, desigur limitat, însă real, mai ales în mediile intelectuale românești. Era vorba îndeosebi de o memorie privată, centrată pe anecdotic și care contrazicea, în majoritatea cazurilor, discursul istoric oficial. Aceste caracteristici îi îngădeau șansele de a ieși din cercul unor grupuri restrânse.

După 1989 recursul la mărturiile orale ale celor care suferiseră persecuțiile comuniste sau care pur și simplu nu avuseseră niciodată dreptul sau posibilitatea de a se exprima public a devenit o practică generală și foarte mediatizată. Au ieșit, astfel, la iveală diferitele zone și straturi cronologice ale memoriei colective a societății: memoria lumii rurale și cea a mediilor intelectuale, memoria exilului și cea a deținuților politici, memoria perioadei interbelice și cea a colectivizării. Interesul pentru mărturiile orale a fost sporit de faptul că numeroase arhive private fuseseră confiscate sau distruse începând cu sfârșitul anilor '30, precum și de încetineala cu care deveneau accesibile fonduri importante din arhivele publice care interesează istoria contemporană.

Faptul că istoria anilor '30 este, încă, o istorie cu martori a contribuit la integrarea acestei perioade, de un deceniu încoace, în „trecutul activ” al societății. În cazul României, anii '30 par să reprezinte limita cronologică superioară a aceluși trecut apropiat care continuă să nu dea pace prezentului și a cărui memorie joacă un rol constant în diferitele dezbateri și confruntări politice sau culturale. Nici 1918, nici Primul Război

Mondial nu se bucură de o asemenea prezență în actualitatea post-comunistă. Atunci când, de exemplu, în campania electorală din 1990, unul dintre partidele politice românești a încercat să reactiveze memoria răscoalei țărănești de la 1907 cu scopul de a-și discredita adversarii politici, tentativa a dat unele rezultate, însă pe termen scurt.

În România, anii '30 reprezintă un fel de intersecție pentru diferitele teme ale memoriei colective. Aici, amintirea unei vieți culturale eferescente care n-a încetat să-i fascineze pe intelectualii români își dă întâlnire cu memoria ascensiunii politice a Gărzii de Fier și a progreselor antisemitismului. Coincizând cu domnia lui Carol al II-lea, anii '30 reprezintă o epocă privilegiată a memoriei monarhiei. Amintirea acestei domnii trimite atât la „boom”-ul instituțiilor culturale cât și la disoluția parlamentarismului pentru a se confunda, în final, cu memoria violenței politice, a dispariției României Mari și a șirului de regimuri represive pe care îl inaugurează însuși regele Carol .

Această perioadă, asupra căreia o parte a societății își proiectează astăzi nostalgiile sau întrebările legate de identitatea românească, apare ca timpul unei lumi pe care am pierdut-o. Este imaginea prin excelență a perioadei dinaintea comunismului, mai mult decât aceea a perioadei antebelice.

Reflecția istorică asupra anilor '30, asupra continuităților și discontinuităților dintre această perioadă și deceniile următoare trebuie să țină seama, în primul rând, de impactul fără precedent al politicului asupra societății românești în ultimii șaptezeci de ani.

Pe de o parte, istoricul nu poate trece cu vederea faptul că anii '30 reprezintă o perioadă de politizare intensă a imaginarului social românesc. Pe terenul politicului cresc atât temerile pe care le inspiră viitorul apropiat cât și speranțe noi

de mântuire colectivă. Mobilizarea politică și liniile de demarcație trasate după criterii politice se extind în toate grupurile sociale, inclusiv în rândurile țărănimii. Fenomenul mobilizării politice, pseudo-totalitare (regimul instaurat de Carol al II-lea în februarie 1938) sau totalitare („statul național-legionar”, regimul comunist), cel al violenței și represiunii politice, cel al partidului unic și al dominației sale ideologice, cel al cultului liderului suprem formează o punte de trecere care unește sfârșitul anilor '30 cu începutul anilor '50. Istoria autoritarismului carlist, cea a „statului național-legionar”, a regimului Antonescu și a stalinismului dejist nu formează, împreună, un bloc. Ele sunt, însă, curele de transmisie și amplificatoarele unui stil și a unor practici politice care au marcat un timp îndelungat viața cotidiană a românilor, comportamentele și modul lor de a gândi.

Pe de altă parte, interesul pentru istoria politică a anilor '30 nu este străin de semnificația politică pe care o acordăm noi, astăzi, acelei perioade. Interpretările opuse date de istoricii români anilor '30 și perioadei celui de al doilea război mondial reprezintă, în zilele noastre, punctul de plecare pentru un lung șir de divergențe care se prelungesc în interpretarea regimului comunist, a revoluției din decembrie 1989 și a primilor ani ai perioadei post-comuniste. Dacă aceste divergențe ar fi rezultatul unei atmosfere de dezbatere și de controversă istoriografică, s-ar putea spera în apariția apropiată a unor minime elemente de consens care ar face să progreseze cercetarea și reflecția.

Deosebirile de păreri dintre istoricii români în interpretarea perioadei 1930-1944 au, însă, mai degrabă o dimensiune politico-ideologică și morală decât o dimensiune propriu-zis istoriografică. Absența unui minim consens interpretativ asupra unora din cele mai sumbre aspecte ale istoriei anilor 1930-1944

(ascensiunea Gărzii de Fier, dezvoltarea antisemitismului, responsabilitatea autorităților române pentru persecuțiile și crimele cu caracter antisemit, alianța politică și militară a României cu Germania nazistă) se alimentează din uriașa confuzie de valori care s-a extins după 1989 în toate mediile sociale românești. Acest lucru a avut deja urmări îngrijorătoare în privința scrierii istoriei și a formării memoriei colective în ultimul deceniu. Unii istorici au putut astfel favoriza sau chiar participa direct la tentativele de reabilitare a naționalismului românesc cel mai agresiv care merg, adesea, mână în mână cu încercările de a edulcora memoria comunismului.

Astfel, reabilitarea mareșalului Antonescu, începută din vremea lui Ceaușescu și continuată în forță după 1989 este, de fapt, strâns legată de nostalgia autoritarismului politic și de relativizarea responsabilității statului român în deportarea și uciderea evreilor în perioada războiului.

Reabilitarea parțială sau totală a Gărzii de Fier ca mișcare naționalistă este strâns asociată în anii '90 cu refuzul democrației, al influenței culturale occidentale și cu denunțarea politicianismului și a corupției.

După 1989, critica domniei lui Carol al II-lea și a răsturnării regimului Antonescu la 23 august 1944 cu participarea decisivă a regelui Mihai I au putut furniza aparențele unei legitimități istorice pentru instaurarea „republicii” în 1947 și pentru propaganda politică antimonarhistă.

Pe un cu totul alt plan s-au situat, imediat după 1989, tentativele de restituire a unei memorii „integrale” a perioadei comuniste în numele condamnării morale a totalitarismului de stânga. Proiectul „Sighet”, numit astfel după una dintre cele mai infame închisori ale gulagului românesc precum și serialul de televiziune „Memorialul durerii” au fost centrate pe dezvăluirea ororilor represiunii din anii 1948-1964. Victimele

acesteia, dar și figurile unora dintre tortionari, au fost, astfel, aduse în primul plan al conștiinței publice. Primele surse, esențialmente orale, ale acestei istorii ascunse erau, înainte de toate, voci care denunțau un șir nesfârșit de brutalități și crime.

Condamnarea morală, pe deplin justificată, nu este, însă, suficientă pentru a aduce problema comunismului românesc pe terenul unei comprehensiuni propriu-zis istorice. Pe de altă parte, în ciuda eforturilor depuse, nici condamnarea comunismului, nici aceea a fascismului românesc nu joacă astăzi decât un rol relativ limitat în modelarea conștiinței civice a românilor. Acestea sunt două dintre motivele pentru care principalul scop al studierii „istoriei recente” a României ar trebui să fie istoricizarea acestui trecut care începe cu anii '30 și sfârșește cu ziua de ieri⁶. „Istoricizare” înseamnă o înțelegere complexă a trecutului și nu o relativizare a aspectelor celor mai condamnabile din istoria recentă a României. Miza ei ar fi „normalizarea” studierii istoriei ultimelor șapte decenii prin mutarea accentului pe problemele de metodologie și de critică a surselor. O cercetare bazată pe diversificarea și pe critica surselor, pe formularea de ipoteze limitate și susceptibile de a

⁶ Problema „istoricizării” trecutului recent al României se suprapune doar în parte cu aceea a istoricizării trecutului nazist al Germaniei, așa cum a fost ea definită de Martin Broszat într-un binecunoscut articol căruia i-a urmat o corespondență nu mai puțin importantă cu Saul Friedlander. Istoricizarea trecutului național-socialist, apărută de Broszat, ar trebui să se petreacă într-o societate care, după 1945, a făcut din condamnarea globală a istoriei nazismului piatra de temelie a unei noi civilizații politice. Condamnarea fără echivoc a fascismului și comunismului românesc nu formează, încă, o componentă esențială a conștiinței politice românești după 1989. V. Martin Broszat – „Pladoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus”, în *Merkur*, mai 1985 precum și „Martin Broszat /Saul Friedlander. A controversy about the Historicization of National Socialism”, în *Yad Vashem Studies*, XIX, Jerusalem, 1988, p. 1-47.

fi verificate empiric ar evita, de pildă, ca denunțarea antisemitismului sau a represiunii comuniste să se transforme într-un fel de ritual și ar arunca o nouă lumină asupra continuităților dintre perioada comunistă și cea postcomunistă. O astfel de cercetare este numai la începuturile ei.

Abia în ultimul deceniu istoricii români și, prin intermediul lor, opinia publică, au început să descopere o caracteristică bine cunoscută a istoriei contemporane, și anume abundența surselor. O abundență dezvăluită prin lenta deschidere a arhivelor, prin accesul liber la fondurile de presă, prin descoperirea potențialului documentelor cinematografice și al mărturiilor orale.

Descoperirea acestei abundențe documentare nu a fost, însă, însoțită de o critică și o interpretare a surselor pe măsură. Nici dezvoltarea facilităților moderne de inventariere, stocare și conservare a surselor, de publicare și de interogare a acestora nu pare să fi fost o prioritate a istoricilor și arhiviștilor români.

Mania secretului din perioada comunistă și avatarurile sale de după 1989, au făcut ca istoricul ce studiază ultimele șase-șapte decenii să fie adesea perceput ca un personaj care descoperă și reproduce documente în stilul jurnalistului specializat în investigații. Deși editarea surselor este una dintre cele mai tradiționale activități ale istoricului, interesul pentru documentele inedite a împins în ultimii ani către publicarea lor grăbită și dezordonată, inclusiv de către unii istorici. Alături de alte practici, acest lucru a favorizat estomparea liniei de demarcație dintre vulgarizarea și cercetarea istorică tocmai pe terenul istoriei recente. Pe de altă parte, mulți dintre istorici împărtășesc, laolaltă cu cititorii sau telespectatorii, convingerea naivă că noile surse, în special cele din arhive, ne dictează ceea ce trebuie, în sfârșit, să scriem. Ei au cel mai puțin dreptul să ignore adevărul elementar pe care-l amintea Reinhart

Koselleck atunci când spunea că „izvoarele nu fac, pur și simplu, ca o povestire să devină Istorie”⁷.

Din toate aceste motive inventarierea surselor și dezvoltarea reflecției asupra utilizării și publicării lor reprezintă principala prioritate metodologică și etică în istoria recentă a României.

De respectarea acestei priorități depinde dezvoltarea noilor direcții de cercetare pe care le favorizează însăși natura documentelor devenite accesibile în ultimii ani. Studiarea colectivizării și a deportărilor din anii 1949-1964 deschide calea către apariția unei istorii a cotidianului în care acțiunea ideologiei și a represiunii politice asupra vieții de fiecare zi să poată fi mai bine evaluate.

La intersecția dintre istoria politică și cea a mediilor culturale, valorificarea noilor surse, în special a arhivelor și a mărturiilor orale, face posibilă apariția unei istorii a intelectualilor care să nu se limiteze la o istorie a ideilor, ci să reconstituie biografii și istorii de grup demult așteptate.

Interesul pentru modurile de formare și exprimare ale memoriei individuale și colective prefigurează deja o direcție de cercetare distinctă care-și caută metodele și legitimitatea intelectuală.

Istoria exilului românesc, ale cărei începuturi se situează în ajunul celui de al doilea război mondial, promite, de asemenea, să devină un nou domeniu, dintre cele mai interesante, dar și mai dificile ale istoriei recente.

Menționarea unor domenii de cercetare aflate în curs de constituire, și care nu au rădăcini înainte de 1989, ar putea continua. Maturizarea și diversificarea lor, ca parte a istoriei recente a României, depind și de un alt factor, aproape cu totul absent în studiul istoriei contemporane așa cum era el

⁷ Reinhart Koselleck – *Le futur passé. Contribution à une sémantique des temps historiques*, Paris, Editions de l'EHESS, 1990, p. 185.

practicat în perioada comunistă: colaborarea intelectuală dintre istoricii români și colegii lor străini. Presiunile ideologice care au dominat cercetarea trecutului recent al României și consecințele pe care acestea le au încă, au întreținut o izolare intelectuală mult mai evidentă decât în cazul altor domenii istoriografice. Chiar și astăzi, contactele profesionale, atunci când au loc, se stabilesc, de obicei, pe terenul cercetărilor punctuale de istorie românească realizate de savanți străini risipiți în câteva țări din Europa și în S.U.A. Dacă înnoirea metodologică și deontologică trebuie să caracterizeze domeniul istoriei recente a României, aceasta presupune și stabilirea unui dialog care să nu privească mereu, în mod direct, istoria țării noastre. Anul 1989 a dat un imbold fără precedent internaționalizării studiilor istorice, mai ales pe terenul istoriei contemporane. Accesul la arhivele epocii comuniste în răsăritul Europei, modul în care s-au format și trebuie utilizate aceste arhive, revenirea în forță a memoriei ignorate sau înăbușite a oamenilor, noile perspective pentru practicarea istoriei comparate la scara unor regiuni ale Europei sau chiar a întregului continent reprezintă tot atâtea obiecte de reflecție comună care, de un deceniu încoace, transcend limitele istoriografiilor naționale. Integrarea în câmpul acestei reflecții internaționale, cu toate exigențele sale, este o condiție esențială pentru profesionalizarea istoriei recente a României și pentru precizarea domeniului său specific.